

ПОНЯТТЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА ДОГОВОРІВ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Гудзь О. О.,

*аспірант кафедри трудового права та права соціального забезпечення
Національного університету «Одеська юридична академія»*

У статті досліджуються погляди цивілістів на визначення поняття «договір». На основі цього пропонується авторська дефініція цього терміна з акцентом на його специфіці у сфері соціального забезпечення населення.

Крім цього, визначається правова природа договорів у сфері соціального забезпечення за допомогою висвітлення їх характерних ознак.

В статье исследуются взгляды цивилистов относительно определения понятия «договор». На основе этого предлагается авторская дефиниция этого термина с акцентом на его специфике в сфере социального обеспечения населения.

Кроме этого, определяется правовая природа договоров в сфере социального обеспечения с помощью освещения их характерных признаков.

The article examines the views of civilians regarding the definition of “contract”. On the basis of this, the author’s definition of the given term is proposed with an emphasis on its specificity in the field of social security of the population.

In addition, the legal nature of the contracts in the field of social security is determined by highlighting their characteristic features.

Ключові слова: договір, домовленість, соціальний захист, соціальне забезпечення, соціальний ризик, правове регулювання.

Постановка проблеми. У період становлення громадянського суспільства та побудови правої держави в Україні особливої ваги здобуває значення договору як засобу максимального врахування та знаходження компромісу між інтересами усіх учасників правовідносин [1, с. 152]. Не є винятком у цьому аспекті і сфера соціального забезпечення, розвитку якої притаманний тренд дедалі більшого розширення договірної регулювання, яке досі не знайшло достатнього висвітлення у науковій літературі, що зумовлює необхідність дослідження, передусім, базових категорій, якою є договір у сфері соціального забезпечення. Насамперед, це стосується його поняття та правової природи.

Як правило, питання договору та договірної регулювання становили науковий інтерес і продовжують його утримувати саме у колі представників науки цивільного права, наприклад: С.О. Бродовського, А.В. Бухалова, С.В. Мілаша, П.А. Меденцева, В.Г.Олюхи, К.А. Рагуліна, та інших. Окремі аспекти договірної регулювання сфери соціального забезпечення розглядалися у працях А.М. Лушнікова, М.В. Лушнікової та Н.Н. Тарусиної.

Проте проаналізованим договір у сфері соціального забезпечення в сьгоднішніх українських реаліях досі не був, що слугувало поштовхом для цього дослідження.

Метою статті є визначення поняття договору у сфері соціального забезпечення та здійснення його характеристики.

Виклад основного матеріалу. Авторство класичного розуміння договору як домовленості кількох осіб, що формує їх правові відносини шляхом вираження спільної волі, належить німецькому цивілісту Фрідріху Карлу фон Савінії [2, с. 360].

Цей термін висвітлюється в актах національного законодавства та спеціальній літературі. Насамперед, йдеться про Цивільний кодекс України, у ч. 1 ст. 626 якого договір визначається як домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов’язків.

Цікавими є критичні зауваження В.Г. Олюха щодо законодавчого визначення поняття «договір». Вчений зазначає, що воно є дуже вузьким. Крім цього, термін «домовленість», використаний у тексті дефініції, виключає конклюдентні дії та дії з передачі речей, необхідні одночасно з домовленістю для укладання реальних договорів. Так, пропонується під договором розуміти правочин двох або більше

сторін у визначеній законом формі, метою якого є виникнення, зміна чи припинення цивільних прав та обов'язків [3, с. 9]. Таке значення договору неабияк близьке до його змісту в рамках соціального забезпечення, для якого поширеною є, наприклад, натуральна допомога – передача речей першої необхідності, отримання яких може здійснюватися і у конклюдентній формі.

Також варто акцентувати на твердженні П.А. Меденцева, що визначати договір лише як домовленість не можна з огляду на ігнорування значно широкого його змісту, крім цього, існування множинності підходів до розуміння цієї правової категорії. Так, договір доцільно розглядати під різними кутами зору: як юридичний факт; як правовідносини; як спосіб узгодження інтересів; як документ тощо [1, с. 154]. Крім того, інколи договір ототожнюють із зобов'язанням.

Найбільш повним, на нашу думку, є визначення договору О.С. Бородовським як акту двох або більше сторін, який базується на їх узгоджених діях, вільному волевиявленні, метою якого є досягнення єдиного юридичного результату, що полягає у виникненні, зміні чи припиненні цивільних прав та обов'язків, та виражений у відповідній формі [4].

У спеціальній літературі доводиться найбільша практична цінність визначення цього правового явища саме у значенні правовідносин. Із цим важко не погодитись.

І.В. Бекленіщева стверджує, що договір є домовленістю двох чи більше сторін або обіцянкою однієї, на яку розраховує інша сторона, метою яких є виникнення, зміна чи припинення цивільних прав та обов'язків [5, с. 175–184]. У цьому визначенні акцентується та тому, що договір одночасно може бути і юридичним фактом, і формою вираження та закріплення волевиявлення сторін.

Проте, як відомо, соціально-забезпечувальні правовідносини виникають не на підставі одного юридичного факту, для цього необхідним є фактичний склад (система юридичних фактів, які спричиняють юридично значимі наслідки) [6, с. 54–57]. Його формують такі компоненти: об'єктивні факти (соціальні ризики); волевиявлення особи (звернення, заява чи договір); рішення зобов'язального суб'єкта [7, с. 136]. Тому договір у сфері соціального забезпечення, на нашу думку, доцільно визначати, передусім, як форму волевиявлення – правовідносини між сторонами, які досягають домовленості.

Існування такого різноманіття розумінь досліджуваного терміна доводить можливість розглядати його зі сторони об'єктивного і суб'єктивного права, тобто: 1) як прояв згоди (домовленості) на укладання договору; 2) як спільний правовий акт, що виражає волевиявлення його сторін (учасників). Договір є проявом і об'єктивних, і суб'єктивних основ у праві, що варто враховувати під час спроб тлумачення цієї категорії [8, с. 11–12].

Сформувані цілісне та повне уявлення про договір як засіб будь-якого галузевого механізму правового регулювання можна, перш за все, описавши картину взаємодії договору зі сферою суспільних відносин, які ним упорядковуються [9, с. 18]. З огляду на це, розкрити досліджуване поняття видається можливим через висвітлення природи соціально-забезпечувальних правовідносин. Ними, на нашу думку, є правовідносини, які розвиваються з метою надання матеріальних чи нематеріальних благ (окремих видів соціального захисту) особам (або групам осіб) із метою подолання або пом'якшення впливу на їх життя соціальних ризиків.

Слушною є думка С.М. Синчук щодо поділу суб'єктів соціально-забезпечувальних правовідносин на правомочних та правозобов'язальних [10]. Аналогічними є сторони досліджуваного договору.

На нашу думку, договором у сфері соціального забезпечення є угода сторін, яка виражається в закріпленні їх взаємних прав та обов'язків щодо динаміки реалізації надання матеріальних чи нематеріальних благ (окремих видів соціального захисту) особам (або групам осіб) із метою подолання або пом'якшення впливу на їх життя соціальних ризиків. Об'єктом договору у сфері соціального забезпечення є окремий вид (види) соціального захисту (грошові виплати, соціальні послуги, натуральна допомога тощо), а предметом – дії сторін щодо забезпечення його надання.

Враховуючи широкий діапазон соціально-забезпечувальних правовідносин, очевидним є те, що певний єдиний уніфікований договір як джерело права соціального забезпечення існувати не може. До того ж не всі договори, які використовуються у цій сфері, власне є джерелами права. Для регулювання досліджуваної сфери, на нашу думку, можуть використовуватись положення як правових (нормативних), так і неправових (індивідуальних) договорів.

Серед першої групи важливе місце займають міжнародно-правові договори та акти соціального діалогу у сфері соціального забезпечення (колективні договори й угоди). Такі договори у літературі справедливо називають «джерелами та інструментами погодження і саморегулювання» [11, с. 5]. Варто зазначити, що нині їм не приділено достатньої уваги серед дослідників [12, с. 179], проте це жодним чином не вказує на те, що їх роль у регулюванні суспільних відносин нікчемна, у тому числі щодо соціального забезпечення населення, для якого у сучасних умовах властива дедалі більша децентралізація.

Взагалі питання виокремлення договорів як джерел права є дискусійним. Але говорити про те, що договори, окрім того, що є основою для правовідносин, можуть мати нормовстановлюючий характер – тобто закріплювати норми права, а отже, бути його джерелом, почали ще майже півсто-

ліття тому [13, с. 25]. Саме нормовмістовний складник дає змогу розгледіти в закріплених у договорі правах і обов'язках сторін незвичайну форму прояву та вираження норм права, дає підставу бачити у них джерело права [14, с. 52].

Такі договори характеризуються такими рисами: вони установлюють, змінюють чи скасовують норму права; є результатом узгодженої волі сторін; їх юридична сила залежить від правового статусу суб'єктів, що їх укладають; укладаються і набувають чинності згідно з чіткою процедурою (ратифікація, колективні переговори, узгодження, затвердження тощо); їх виконання гарантується державною [15]. Крім того, норми договору орієнтовані на численне та неперсоніфіковане коло осіб, розраховані на багаторазове використання, договір діє незалежно від того, чи існують передбачені у ньому правовідносини [16, с. 84].

Другу групу договорів у сфері соціального забезпечення формують індивідуально-правові договори, а саме: щодо пенсійного забезпечення (насамперед, шляхом недержавного пенсійного страхування); надання окремих видів соціальних послуг (наприклад, договір про надання соціально-побутових послуг соціальним готелем; договір про забезпечення технічними та іншими засобами реабілітації осіб з інвалідністю, дітей з інвалідністю та інших окремих категорій населення тощо); про медичне обслуговування населення за програмою медичних гарантій тощо.

Очевидно, на відміну від нормативно-правових договорів, описаних раніше, ці договори власне не є джерелом права соціального забезпечення, проте, без сумніву, їх положеннями регулюються відносини між конкретними суб'єктами: надавачами-одержувачами соціальних послуг; недержавним пенсійним фондом та його учасником тощо; медичним закладом та окремою особою-клієнтом тощо.

Характерними ознаками договорів цієї групи слугує те, що вони є результатом індивідуального правового регулювання; за їх допомогою здійснюється вплив на динаміку розвитку прав і обов'язків в індивідуальному порядку; можуть існувати як в письмовій, так і в усній формі (але завжди мають «мовну оболонку» [18, с. 36]); є актом ненормативного характеру (тобто їх метою є казуальний вплив на суспільні відносини [17, с. 59–60], але мають правовстановлюючу природу – закріплюють правила поведінки для сторін, формують її модель [18, с. 35]; спрямовані на впорядкування конкретних ситуацій, які потребують правового втручання; мають персоніфіковану спрямованість – адресовані конкретним суб'єктам; мають за мету доповнення (уточнення та конкретизацію) нормативно-правового акта тощо.

Висновки. Отже, договором у сфері соціального забезпечення є угода сторін, яка виражається в закріпленні їх взаємних прав та обов'язків щодо динаміки реалізації надання матеріальних чи нематеріальних благ (окремих видів соціального захисту) особам (або групам осіб) із метою подолання або пом'якшення впливу на їх життя соціальних ризиків. Об'єктом договору у сфері соціального забезпечення є окремий вид (види) соціального захисту (грошові виплати, соціальні послуги, натуральна допомога тощо), а предметом – дії сторін щодо забезпечення його надання.

Значення договорів у процесі регулювання відносин у сфері соціального забезпечення важко переоцінити. Зростання договірної нормотворчості, розширення сфери застосування договорів вказують виключно на прогрес у досліджуваній сфері, адже договір як засіб такого регулювання характеризується значною динамічністю, що не завжди властиве для норм законодавства, максимальним врахуванням інтересів суб'єктів, на яких орієнтована його дія, гнучкістю та спрощеним процесом його адаптації до тих безперервних перетворень, які відбуваються у сфері соціального захисту в Україні: виникнення нових соціальних ризиків, зумовлених політичними та соціально-економічними змінами; посилення ролі недержавного сектору в процесі підтримки населення; поява нових суб'єктів, які реалізують надання тих чи інших видів соціального захисту тощо.

Так, переосмислення договору як форми закріплення норм права соціального забезпечення та засобу регулювання суспільних відносин у сфері соціального захисту населення є дуже актуальним на нинішньому етапі його розвитку, а отже, має стати основою подальших наукових розробок та досліджень.

Література:

1. Меденцев П.А. Поняття договору як концептуальна основа договірного права країн романо-германської правової сім'ї. Актуальні проблеми держави і права. 2008. Вип. 42. С. 152–158.
2. Савиньи Ф.К. Обязательственное право / Предисл. В.Ф. Попондопуло; Пер. с нем. В. Фукса, Н. Мандро. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. 576 с.
3. Олюха В.Г. Цивільно-правовий договір: поняття, функції і система: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». К., 2003. 26 с.
4. Бродовський С.О. Укладення, зміна та розірвання договору у цивільному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Х., 2005. 23 с.

5. Бекленищева И.В. Гражданско-правовой договор: классическая традиция и современные тенденции. М.: Статут, 2006. 204 с.
6. Чувакова Г.М. Юридичний факт і фактичний стан. Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. Одеса: Юрид. л-ра, 2001. № 11. С. 54–57.
7. Право соціального забезпечення: Навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / П.Д. Пилипенко, В.Я. Бурак, С.М. Синчук та ін. / За ред. П.Д. Пилипенка. К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2006. 496 с.
8. Бухалов А.В. Договор как источник частного права [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. СПб., 2011. 24 с.
9. Мілаш С.В. Комерційний договір у контексті сучасних ринкових умов [Текст]: [монографія]. Харків: ФОРМ Вапнярчук, 2007. 440 с.
10. Синчук С.М. Правовідносини соціального забезпечення: суб'єкти, зміст, об'єкти: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. 422 с.
11. Мясин А.А. Нормативный договор как источник права [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Саратов, 2003. 219 с.
12. Рагуліна К.А. Нормативний договір як особлива форма існування правових норм. Державне будівництво та місцеве самоврядування. 2015. № 29. С. 179–190.
13. Кечецьян С.Ф. О понятии источника права [Текст]. Учен. зап. МГУ. Вып. 116. Кн. 2. М., 1946. 134 с.
14. Вопленко Н.Н. Источники и формы права [Текст]: учеб. пособие. Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2004. 102 с.
15. Нормативно-правовий договір як джерело права. URL: https://pidruchniki.com/70641/pravo/normativno-pravoviy_dogovir_dzherelo_prava
16. Демин А.В. Общие вопросы теории административного договора [Текст]. Красноярск, 1998. 93 с.
17. Лазарев В.В. Применение советского права. К.: Издательство Казанского Университета, 1972. 200 с.
18. Мухін В.В. Індивідуальний правовий акт: поняття та місце в системі права. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». Т. 1. 2018. С. 34–36.